

ד"ר מ. ה. בן-שמאי / ירושלים

תפילתו האחרונה של משה רבנו

(א) פתח דבר: שיחת חן

סדר "ואתחנן" עשיר בעיקרי התורה ואמונה נכבדים מאוד, כגון עשרת הדברות ופרשת שמע-ואהבת, ואעפ"כ אין הוא נפתח אלא בעניין תפילת משה — לכאורה עניין קל לעומת חבריו לסדר, מאורע אישי הנוגע למשה בלבד: חשקה נפשו של משה לבוא ולראות "את ההר הטוב הזה והלבנון", אבל כבר גזרה גיירה שלא יעבור "את הירדן הזה". ומשה עומד ושוֹפֵךְ שיחה ומבקש לבטל את הגיירה, אך לא נענה. והרי סיפור-מעשה עצוב מאוד, שיש בו כדי לעורר את השתתפותנו העמוקה במצוקת לבבו של הרועה הנאמן. ואעפ"כ אין בו כדי להסיח את דעתנו משאר העניינים הנכבדים שבסדר זה, ובייחוד מפרשת ואהבת, שהיא שורש אהבת המקום וקבלת עול מלכות שמים בענות רוח ובתום לבב בשעת נסיונות קשים, כמו שאמרו: "ובכל נפשך — אפילו נוטל את נפשך". לפיכך דומני, שפתיחת סדר "ואתחנן" בסיפור זה אומרת דרשני. וודאי לא נכתבה כדי לעורר את רחמינו על "משה המסכן", שתפילתו לא נתקבלה ושלא זכה למה שזכה הצעיר והפחות שבדורו. על כורחנו אנו אומרים, שפתיחה זו אינה עניין אצל תיאור פרט ביוגרפי בלבד, אלא עניין אצל הוראה עמוקה יותר, שיש בה כדי להאיר את עינינו בהבנת דרך האדם הדגול בענייני יראת שמים, הוראה לדורות כדי להדריך אדם מישראל בחתחתי החיים. ולא סיפור יפה בלבד הוא בשל חן התוגה הגדולה, שהוא מכניס בלבנו, אלא גם נאה בשל תפארת הנחמה העמוקה, שאנו שואבים ממעייני חינוכו הזכים.

מעתה זו השאלה: בתפילת משה ודאי חן וחינוך שלובים בה; החן גלוי, אך לא כן החינוך, ואין בידינו אלא ללמוד מן הגלוי על המכוסה, מן הפשט על שאר חלקי ה"פרד"ס'. הבה נקרא בגופי הכתובים בלב פתוח, ונראה מה הנגלה שלהם — מגלה.

(ב) הוראת חינוך

וכאן עלינו לתת את דעתנו על שני סדרי בניין ועניין: (א) פרשת התפילה גופה, בניינה וחלקיה; (ב) מקומה בבניין ספר משנה התורה. נניח לפי שעה סעיף ב, שלאחרונה ישתלב מעצמו בסעיף א, ונתבונן בענייני סעיף א. קל לראות שכל פרשת התפילה, הכוללת בסי"ה שבעה פסוקים, נחלקת לשלושה פרקים: (1) פתיחה, פסוק אחד; (2) גוף התפילה, חמישה פסוקים; (3) סיום, פסוק אחד.

ד"ר מ. ה. בן-שמאי

(1) פתיחה: "ואתחנן אל ה' בעת ההוא לאמר". זהו לכאורה תיאור קצר וצנוע של עובדה היסטורית-ביוגרפית. ואע"כ הוא מלא דיוקי סגנון ורמיזה, שעל עיקרם כבר עמדו חכמי האגדה ז"ל — ואת מימיהם אנו שותים; ואתה חש שבברירת המלים והציורים ובסדר צירופיהם יש כוונה לקפל את מלוא תכנה ועומק ערכה של היריעה ההיסטורית-ביוגרפית. "בעת ההוא לאמר" — רמז למה שנאמר בסוף סדר "דברים": "ואת יהושע צייתי בעת ההוא לאמר עיניך הרואות את כל אשר עשה ה' לשני המלכים האלה כן יעשה ה' לכל הממלכות אשר אתה עובר שמה. לא תיראום כי ה' אלקיכם הוא הנלחם לכם"; כלומר: תפילה זו זמנה לא זו בלבד שהיה אחרי כיבוש סיחון ועוג, אלא גם אחרי סמיכת יהושע. זו היתה לא מסירת סמכות השלטון והפיקוד בלבד, אלא גם צוואה רוחנית ומסירת מפתחות האמונה וההצלחה, שהיו עד כה בידי משה. כי למעשה היתה במשך כל תקופת הגדודים נוהגת כמין חלוקת רשויות: משה היה המחוקק, השופט העליון, מחנך ומורה דרך, הרועה והמתפלל הגדול; ויהושע היה — המצביא, המפקד, הכפוף להנהגה הרוחנית של משה רבנו: "ויאמר משה אל יהושע בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק מחר אנכי נצב על ראש הגבעה ומטה האלקים בידי... והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק... ויהי ידיו אמונה עד בוא השמש" (שמות יז, ט—יב). אמרו חז"ל: "וכי ידיו של משה עושות מלחמה או שוברות מלחמה, אלא לומר לך כל זמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים היו מתגברים ואם לאו היו נופלים" (משנה ר"ה ג, ח). משה משך את העיניים וכיוון את הלבבות כלפי מעלה. הוזה: משה היה שורש האמונה והתפילה; בזה נתנסה ונבחן מתחילת דרכו כשליח ה' וכמנהיג עמו, וזה היה סוד גדולתו והצלחתו. אבל: דור דור ודורשיו, דור דור ופרנסיו, המום הבולט בנפש "דור המדבר" היתה "קטנות אמונה". לפי אגדת חז"ל היו אנשי דור המדבר ענקים בגוף (ב"ב ע"ג), וגם "דור דעה" היו, אבל — קטני אמונה; כנגדם היה משה כמעין נובע אמונה בתקופה, שהיתה משופעת בנסיונות קשים ומרים; משימה קשה הוטלה על משה רבנו: לנטוע אמונה ובטחון מוחלטים בלב "עם תועי לבב". משלא עלה דבר זה בידו ונגזרה הגזירה על דור המדבר, היה גם משה "נזוף", כמאמר חז"ל: "ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות מקרב העם וידבר ה' אלי וגומר" (ב, טז—יז) — ללמדך שכל ל"ח שנים שהיו ישראל נזופים לא נתייחד עמו הדיבור בלשון חיבה פנים אל פנים ויישוב הדעת. ללמדך שאין השכינה שורה על הנביאים אלא בשביל ישראל ("ע"פ רש"י). והנה קם דור חדש, והדיבור חזר ונתייחד עם משה בחיבה ובחסד, במאור פנים וביישוב הדעת. סימן שמשימה חדשה הוטלה עליו — "אין השכינה שורה על הנביאים אלא בשביל ישראל". ואולי הורה ונתחדשה תעודתו הישנה. וגדולה מזו: יש סימנים גלויים ששליחות חדשה שלא ידעו עוד כמותה מושמת עליו והולכת. "ויאמר ה' אלי ראה החלותי תת לפניך את סיחון ואת ארצו החל רש לרשת את ארצו" (שם ב, לא); או: "ויאמר ה' אלי אל תירא אותו (עוג) כי בידך נתתי אותו ואת כל עמו ואת ארצו וגומר" (שם ג, ב). "אל

תירא אותו" — למה "אל תירא"? וכי ירא היה משה? מפני מה? ודווקא לאחר הנצחון על סיחון? אלא ודאי יש כאן דברים בגו. משה בן מאה ועשרים שנה היה אז — "לא כהתה עינו ולא נס לחה" (שם לד, ז); כוח נעוריו היה אתו. למה זכה לכל הגדולה הזאת — לאו בשביל ישראל? והנה הגיע אליו הדיבור הבהיר, הצלול, המחובב; ונאמר לו, שעליו לנהל את מערכי מלחמות סיחון ועוג בעצם ידיו, לא "בפיו" בלבד, אלא ממש, דברים כפשוטם, עליו להיות "אותו חרב ביד", דבר שלא הורגל בו מימיו; והרי שני אותות גלויים ל"עת" חדשה, למשימה חדשה שהוטלה עליו. והיה משה תוהה שמא טעה בשמיעה. שמא טעה בפירוש הנשמע — לכך נאמר לו "אל תירא", נכון שמעת, ולא זו בלבד, אלא משה חילק את ארצות הכיבוש לשני השבטים ולחצי השבט — והסכימו לו, גם זה סימן ל"עת" חדשה, למשימה חדשה שהוטלה עליו, שסימנה צירוף כל הסמכויות הרוחניות, הצבאיות והמנהליות בידי מנהיג אחד; הוא המורה — המחנך — המחוקק, והוא המצביא — השופט — הכובש, והוא המחלק — המנהיל — המכלכל. כך פירש משה את המאורעות — האותות החדשים, שבאו בו ובישרו לו "עת" חדשה. על כן אמרו בספרי: "בעת ההיא — לאחר שכבשתי ארץ סיחון ועוג דמיתי שמא תותר הנדר", אבל היתה זאת גם "עת" קשה למשה, גסיון גדול מאוד, ואם תרצה הרי זה לאדם שאינו בן מינו של משה אכזבה ומהלומה קשה. טבעי הדבר, שאדם תולה אי שם בסתר לבו את חסדיו של פלא כזה במעשיו הטובים, כלומר: בצדקת ההשגחה העליונה, שגמלתו על כל הטרחה והעמל שהשקיע בחינוך הדור החדש — כי אכן מי כמשה היה ראוי לראות בפרי עמלו זה, כי מי כמוהו גשא את טרחותיו ומשאותיו ומריבותיו של העם הזה? והנה בא הדיבור, שעליו להסמיך את יהושע תלמידו ולמסור בידו את המשימה החדשה שראה לעצמו, — וכך עשה "בעת ההוא". הוא, יהושע, עומד עתה במרכז "העת" — ואמנם מתוך מענה התפילה שנאמר למשה (פסוק כח) אנו רואים שאישיותו של יהושע היא כאן הנידונה — משה או יהושע. הרגיש משה שלא העריך כראוי את אותות "העת ההוא", שסמך יותר מדי על מעשיו הטובים, על עברו הטוב והנעלה; שביקש, כביכול, שכר לעמלו שלא כדרכו במידת הענווה; וכבר אמר הרמב"ם בקניין מידה זו: "שאיין הדרך הטובה שיהיה האדם ענו בלבד אלא שיהיה שפל רוח ותהיה רוחו נמוכה למאוד" (הלכות דעות ב, ג). אבל המבקש שכר לעצמו, אפילו הוא ראוי לכך בדין, אינו בכלל ענו (דעות א, א; שמונה פרקים, ד; המדות לאריסטו, ספר ד, פרק ג). ומשהרגיש משה בדבר, מיד "ואתחנן אל ה'". אמרו בספרי: "זה אחד מעשרה לשונות שנקראה תפילה"; כלומר: התחינה מסוג התפילה היא, אבל מין מיוחד שבסוג זה. התפילה היא שיחת אדם עם קונו, בירור דברים שבין הנפש לקונו, ושמה נגזר מלשון "פלילים", משפט, כלומר: בירור דברים, ועניינה מרובים כענייני השיפוט, והיא מקפלת כל כלל היחסים שבין הנפש לקונו. והתחינה פירושה עמידת-תפילה מיוחדת במינה, שכונתה קניין דעה נקייה, כלומר: בור לבב. ועל כן אמרו חז"ל: "ואתחנן — אין תנון בכל מקום אלא לשון מתנת חינם. אע"פ שיש להם לצדיקים לתלות במעשיהם

הטובים אין מבקשים מאת המקום אלא מתנת חינם. לפי שאמרו לו (שמות לג) 'ותנתי את אשר אחך' אמר לו בלשון ואתחנן" (ספרי ע"פ רש"י). הרגיש משה, שאותות החסד, שנפלו הפעם בחלקו, לא מאותות "העת" הם, שאינם קשורים במעשי עברו ואינם עניין למערכי זמנים, אלא הם מסגולת הדברים שנאמר לו עליהם "ותנתי את אשר אחך". כי ראה שנצטווה לעשות דברים שלא עשאו מעולם, שלא היו לפי משימתו, אלא לפי משימת יהושע; ועתה חזר וראה, שגם להבא לא יהיו מ"עתו", אלא מ"עתו" של יהושע, שכן נצטווה על סמיכתו המליאה. מה, איפוא, טיבם של המעשים שעשה ע"פ הדיבור? הוזה: מתנת חינם; חסד גמור. תאמר: אם כך מה צורך ועניין יש כאן לתפילה, לבקשה? ולא היא. אמרו בספרי: "לאמר — זה אחד משלושה מקומות שאמר משה לפני המקום: איני מניחך עד שתודיעני אם תעשה שאלתי אם לאו". לכאורה עמידה תקיפה, שאינה מתיישבת עם אופייה של תחינה. אבל באמת אין משה מבקש לפי דעת חז"ל שום דבר לעצמו; הוא דורש דעה ברורה ונקייה בלבד. על כן תפילתו היא בגדר תחינה. כלומר: בקשת דעה ברורה ונקייה, שאין עמה שום צד של פנייה ונגיעה אישית, כגון חפץ כבוד או גמול או טובת הנאה, אלא בקשת הטוב כשלעצמו, שעניינה חרדה לטובת העניין ולטובת אחרים; כי זוהי גדר הדעת החנונה, שהיא דבקה בדעת העניין ובטובת אחרים לשמה ולא על מנת לקבל פרס, שכן אמרו: "מה הוא חנון אף אתה חנון", כלומר: כשם שאין הוא עושה על מנת לקבל פרס, אלא ממידת טובו הטהורה, אף אתה כך. קיצורו של דבר: משה מתאר בפתיחה זו את נסיונותיו האישיים באותות "העת ההוא": כיצד הכניסו בלבו רוח תקווה חדשה עד שהיה קרוב להיכשל ברמייה, בתליית הזכות במעשיו; כיצד נתאכזבה תקוותו ועי"כ ניצל מחטא, וזכה ואכזבתו נהפכה לדעה חנונה וצלולה ולתפילה זכה ברוח עניויות טהורה — לתחינה האמתית, שהיא בקשה על הגפש שתהא חנונה בדעת יוצרה ועל הלב שיהא מכוון לקיים את רצון קונו ברוח עניויות וחנינה אמיתית, כלומר: לשמה. השעה היתה עת מבחן קשה למשה, כי למעשה היה צד נוגע בדבר, טבעי הדבר, שהיה נוטה לפרש את חסדי המקום לטובת עצמו — "שמא הותר הנדר", אבל פירוש זה, שלא נאמר ולא נרמז לו בשום מקום, פגע במלכות יהושע תלמידו, שהגיעה שעתה לקיים את יעודה, את צורך העת. משהוזהור דבר זה למשה, מיד — "ואתחנן אל ה'", כיוון את דעתו לצד התחינה; טיהר חפצו מכל כוונות זרות הנובעות מן "העת ההוא", זיכך את מחשבותיו ואת מערכי לבו והעמידם על חסדי ה' הטהורים ועל טובת כלל ישראל, שהיא אבן בוחן למעלת התחינה, שתכלית חפצה ידיעת רצון המקום ודרך המעשה הטוב. אנו רואים, שאמנם פתיחה קצרה זו לגוף התפילה היא בבחינת מועט המחזיק את המרובה, והיא מקיימת את תפקידה כראוי לה לפתיחה: ראשית היא מחברת את התפילה עם השתלשלות המאורעות שלפניה, ובכלל זה: מה הביא את משה להתפלל תפילה זו; ושנית, היא פותחת לנו שער להבנת מערכי נפש המתפלל, "בעת ההוא", ומכאן פתח להבנת גוף התפילה, ענייני תוכנה ואופני צורתה.

(2) גופי התפילה. כי מתוך הדברים האמורים אנו עומדים לאלתר על תכונתם של גופי התפילה, שהם דברי שאילה ודברי מענה; משה שואל: "ה' אתה החלות להראות את עבדך את גדלך ואת ירך החזקה אשר מי אל בשמים ובראץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורותיך. אעברה נא ואראה את הארץ הטובה אשר בעבר הירדן ההר הטוב הזה והלבנון". וה' עונה: "רב לך אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה. עלה ראש הפסגה ושא עיניך ימה וצפונה ותימנה ומזרחה וראה בעיניך כי לא תעבר את הירדן הזה. וצו את יהושע וחזקה ואמצהו כי הוא יעבר לפני העם הזה והוא ינחיל אותם את הארץ אשר תראה". נתבונן בדברי השאילה. אין משה פותח ישר לעניין בהרצאת חפצו, אלא מקדים לכאורה דברי שבח לבקשה. על שום מה? אפשר לומר בפשטות: זוהי חובת נימוס של הקטן בפני הגדול, או אף תכסיס טבעי: מי שבא לבקש חסד מחברו, תחילה הוא מפיסו בדברי שבח כדי לקנות את לבו, להטותו לחפצו. ואעפ"כ אין כל הביאורים האלה מספיקים. כי אנו רואים שבתפילותיו על ישראל דרכו של משה להרצות את בקשתו ישר לעניין; כך היה במעשה העגל (שמות לב, יא ואילך. וכן שם, לא ואילך) או במעשה קרח (במדבר טז, כב) וכדומה, וכן בבקשת יחיד, למשל על עצמו הוא אומר בלי עקיפין "הראני נא את כבודך" (שמות לג, יח), ובפרט בתפילתו על מרים אחותו הוא אומר בלי שום הקדמות: "אל נא רפא נא לה" (במדבר יב, יג). לפיכך אנו רואים בהקדמת שבח זה ביטוי לצורך מיוחד, שחש משה בשעה זו. ראינו שמשה רומז בפתיחה לנסיון, כמתוודה. — אבל גם כמחזיק ט בה על עמידתו במבחן העת ועל הדעת החנונה שזכה לה. והנה בא השבח הקודם לבקשה ומגלה טפח מנקיפת לבו של משה בשעה זו — כלומר: אף לאחר שהגיע לכלל דעה חנונה, שעניינה הוגדר בקיצור בידי המלך-המשורר: "לעשות רצונך, אלקי חפצתי" (תהלים מ, ט). ואמנם נראה שכאן היה שורש לבטיו של משה הרמוזים בפתיחה במזג המיוחד של התחוננות דעת ותקיפות דעת, כאילו הנפש מתנצחת עם עצמה ואינה מוצאת את צורת ההבעה הנכונה. "ולפי פשוטו — אומר רש"י — אתה החילות להראות את עבדך מלחמת סיחון ועוג כדכתיב (דברים ב) 'ראה החלתי תת לפניך וגומ' הראני מלחמת ל"א מלכים". אבל חז"ל בספרי לא הסתפקו בפשט זה ואמרו: "אתה החלות להראות את עבדך" — פתח להיות עומד ומתפלל אע"פ שנגזרה גזירה. אמר לו: ממך למדתי שאמרת לי (שמות לב) 'ועתה הניחה לי', וכי תופס הייתי בך? אלא לפתוח פתח, שבי היה תלוי להתפלל עליהם, כמו כן הייתי סבור לעשות עכשיו". לפי פשוטו של רש"י משה מנמק את תוכן בקשתו; לפי מדרש חז"ל משה מנמק את עצם עמידתו בתפילה. לעולם אין מדרש אגדה בא למעט או לבטל את פשוטו של מקרא אלא להשלימו, והשלמה זו היא עפ"ר צ רך עמוק יותר, ואף שופכת אור חדש על הפשט. ודאי שאין פשוטו של מקרא כאן מתיישב יפה עם דיוקנו של משה איש המעלה — אע"פ שיפה כוחו של הפשט לגבי אנשים פשוטים; כי ודאי שענותו כמשה אינו "סרבן מפציר" לצורך עצמו, ודאי שאין זה מתיישב עם דעה חנונה. היכן כאן "האיש משה"? זוהי הבעייה המונחת בתפיסת מדרש האגדה.

ד"ר מ. ה. בן-שמאי

ולפי פירושו יש לה לאגדה על מה שתסמוך. כי אמנם איש כמשה ראה במלחמות סיחון ועוג אותות חסד מחודש, סימן לרצון המקום. והנה באתה האפתעה — מה יעשה? כלום ירכין ראש בהכנעה ויקבל את הדין? אפשר שזוהו רצון המקום, אבל ודאות אין כאן, ולפיכך אפשר שמי שעושה כך טועה, ואף מסתכן להטיל דופי באותותיו — חסדיו של מקום. כי כלום לשוא ניתנו? על כן אע"פ שנתחוננה עליו דעתו של משה, וביטל את רצונו מפני רצון המקום בלב שלם — עדיין לא ידע מה רצונו של מקום, שהרי אפשר שאין רצונו ב"שב ואל תעשה". ונמצא שלא עיטורי שבח מרצה משה, אלא אלו הם דברים מגופה של בקשתו החנונה, כאומר: אנא האר את עיני להבין את חסדיך ואת רצונך — "למדני לעשות את רצונך". אמנם עתה יודע משה שטעה, שהגדר לא הותר כאשר דימה, ואע"פ עדיין השאלה במקומה עומדת: מה פשר האותות הגלויים? אולי רמזים הם לו, צו נסתר — שיתפלל; שיתעמק ויגלה את רצון המקום, שימצא פשר וטעם בחסדי המקום; שימצא פתח, כביכול, להתיר את הנדר; צד שיבטל את הגזירה — כלומר: שימצא את עומק החסד, עד שהגזירה, או הרע, כביכול, תם ונמוג והיה כלא היה, כעב"ערפל מפני זוהר השמש. וזוהי התבצלותו של משה: אתה פתחת לי פתח לתפילה; לא מלבי אני עומד בתפילה, אלא אותות חסדך מחייבים תפילה, הם מחייבים אותי לעמוד על המצפה ולתור לפתרון, לבהירות, למשמעות המעשים ורחשי הלב, שבהם מתגלים רצונך וכבודך, להגיע לבהירות של "הן או לאו"; שאתה תענה לי, אם רחשי לבי לרצון לפניך או לאו, וכן עשה משה, לפי תפיסת חז"ל. משה ראה את החסדים כרמז שעליו להתפלל, לברר את דרכו לפני ה', והנה תוך כדי לבטיו חזרה ובאתהו כמין הארה, וזוהי גוף הבקשה: אין משה מבקש שידוד מערכות "העת"; לא שייכנס לארץ ישראל בתפקיד מורה, או שופט, או מצביא תחת יהושע, אלא כרואה "את הארץ הטובה אשר בעבר הירדן את ההר הטוב הזה והלבנון" — אך כ"רואה" בלבד. זהו הפשר החדש שמשה נותן לרמזי החסדים ברוח חנונה וענוותנית עמוקה. עם שמשה מפקיע את עצמו מכל הסמכויות והגדולות ומוותר בלב שלם על כל הרשויות והשררות, הריהו מבטל אגב מעשה את הגזירה ומתיר את הנדר, שלפי טבעם הם חלים על תעיות הלב ועל משאות נפש האחוזה בחבלי השוא והמרמה. והנה משה מתפשט מכל מעשה הקשור בביאת הארץ הגשמית, ואינו מבקש אלא יעוד של ראייה. ושוב הרגישו חז"ל, שכל החרדה העמוקה הזאת לראות את הארץ אינה מתיישבת לכאורה עם סגולת נפשו של משה רבנו, ולפיכך לא נתקרה דעתם עד שאמרו: "ההר הטוב — זו ירושלים. הלבנון — זה בית המקדש" (ספרי). לכאורה מדרש רחוק מפשוטו של מקרא. ואע"כ הוא הוא הרעיון שבו מסיים משה את שירת הים: "תבאמו ותטעמו בהר נחלתך מכון לשבתך פעלת ה' מקדש ה' כוננו ידיך. ה' ימלך לעולם ועד" (שמות טו, יז—יח). אנו רואים כאן, שמשה מתפלל כבר בתחילת פצולתו בישראל על קיום היעוד הנעלה בעם הזה ובהר הזה, על כינון מלכות שמים, שהיא תכלית הבאת ישראל להר הזה, ומפני זה ראוי ההר הזה לכינוי — טו ב. כך ראו

חז"ל את מהותה של החרדה כביטוי נאמן לתכונתו הנעלה של משה הרועה הטוב, המבקש את הצלחתו האמיתית של עם מרעייתו, שהוא קיום תעודתו הרוחנית בארץ. כיוצא בו אנו שומעים, שזוהי גם חרדתו של הרועה — המלך — המשורר: "ויהי כי ישב המלך (דוד) בכיתו וה' הניח לו מסביב מכל אויביו. ויאמר המלך אל נתן הנביא ראה נא אנכי יושב בבית ארזים וארון הא' יושב בתוך היריעה" (שמ"ב ז, א—ב). חשובת ה' לדוד בידי נתן ידועה. ותוכנה הוא: מלכות ה' אינה תלויה ב"בית ארזים". משה חרד חרדה גדולה ל"לבנון": "הן בעודני חי עמכם ממרים הייתם ואף כי אחרי מותי" (דברים לא, כז). הוא חרד לעתידו של עם טיפווחיו, שמא ישכח במהומת הכיבוש ובשכרון הנצחון את תעודת ה"לבנון", שמא ישתעבד ל"לבנון" הכנעני, הרם והנישא, לגבהות אדם ולרום אנשים, ומפני "בית הארזים" ישכח את "ארון הא' היושב בתוך היריעה" — וכל העושר הזה שיפול בידו יהיה לו לרועץ. על כן ראה בחידוש אות הדיבור סימן לחידוש משימת חינוכו בישראל, שהרי "בשביל ישראל נתיחד עמו הדיבור"; סימן שיש לו עוד חלק בחינוך ישראל גם "בעת ההוא". בתקופה החדשה הממשמשת ובאה, היא תקופת ההגשמה. אבל כבר ראה משה את השתלשלות ההליך ההגשמה והתווה את שלושת ראשי פרקיו: (א) "תבאמו ותטעמו בהר נחלתך"; (ב) מכון לשבתך פעלת ה' מקדש אדני כוננו ידיך; (ג) ה' ימלך לעולם ועד". הוזה אומר: (א) האחוות באדמה, ובייחוד בעניין "הר נחלתך" — זו ירושלים עיר אלקים; (ב) בניין בית המקדש, זה מרכז התורה וההוראה; (ג) והשלב השלישי והאחרון: תיקון מלכות ה' בעולם — "כי מציון תצא תורה" (ישעיה ב). ועדיין לא ידע משה באיזה פרק מפרקי הזמן החדש תהא משימתו. והנה בא האות השני: כיבוש מדינות סחון ועוג וחלוקת הארץ לשני השבטים וחצי השבט — והרי הוכחה חותכת שאמנם "הותר הנדר". אבל עד מהרה נוכח משה שלא כיוון לדעת עליונה. ומה שעשה בידינו אינו אלא בגדר מסירה והסמכה, להראות ליהושע בדוגמה את משימתו, כדרך המורה המראה לתלמידו את כוונת הוראתו בדוגמה — כזה ראה ועשה: "ואת יהושע צויתי בעת ההוא לאמר עיניך הרואות את כל אשר עשה ה' לשני המלכים האלה כן יעשה ה' לכל הממלכות אשר אתה עובר שמה. לא תיראום כי ה' אלקיכם הוא הנלחם לכם" (ג, כא—כב). משה מקבל את הדין, ודעתו "מתחוננת" עליו בעניויות עמוקה; ואעפ"כ לבו נוקפו, שמא לא מיצה את מידת הרחמים שברמזי החסדים שהראו לו, לא לטובת עצמו אלא לטובת ישראל, להצלחתו האמתית. מיד עמד בתפילה מתוך דעת חנונה וצלולה שלא על עצמו הוא מתפלל, אלא על "הארץ הטובה" ועל "ההר הטוב הזה והלבנון"; לא על זכות "מעשיו הטובים" הוא סומך, אלא על זכות ירושלים בית ההוראה של עתיד ועל בית המקדש, זה בית תפילה של עתיד לכל העמים; עליהם הוא מתפלל, עליהם ועל כבודם. כי בנייתם וכינוגם ע"פ רצון ה' אינם נראים לו מובטחים בידי "דור מלחמות", נודדי מדבר וכובשי כנען, הרעבים ל"נחלת שדה וכרם" וצמאים לצללי יערות "הלבנון" — לקניינים החומרניים ומנעמיהם; שמלאכת המלחמה ומוראותיה ומעשה הכיבוש ושכרון הנצחון עלולים להסיח את דעתם מדרכי

ד"ר מ. ה. בן-שמאי

התעודה הנעלה. משה מבקש להיות לישראל רואה את חשבוננו של "ההר הטוב" ושל "הלכנון" בשעת נסיון קשה זו שנכונה לעמו בהכרח; לשמש את ישראל בתפקיד "שומר הגחלת" בשעת הסערה וההכרעה — עד יעבור זעם.

תכונת חרדתו של משה רמוזה גם בתיאור המענה ובגוף המענה. "ויתעבר ה' בי למענכם", כלומר: לטובתכם. משה ביקש את טובת ישראל, אבל נאמר לו, שאין בקשתו לטובתם; שדור זה לא יוכל לעמוד במשימת "העת" בפני משה, שיראת שמים ושמירת כל התורה היו בעיניו, כידוע, דברים שאדם מקיימם על גקלה (דברים י, יב—ג). ובגוף המענה נאמר לו: "רב לך", כלומר: דבר גדול מדי אתה דורש. "לך" — כלומר: לך אתה דורש ולא לישראל, כי דרשתך קשה מישראל "בעת ההוא", וכבר נתמנה פרנס אחר על העם הזה — יהושע. "כי ה.א יעבר לפני העם והוא ינחיל אותם את הארץ אשר תראה". "אשר תראה" — סימן שאעפ"כ לא היתה תפילת משה לשוא, כאשר העירו כבר חכמי האגדה. ואמנם הובטח למשה, שיהושע לא ינחיל ארץ אחרת אלא זו שהוא רואה מרחוק — בעיני רוחו: — "אשר תראה". "כי לא תעבר את הירדן הזה", זה ירדן המימוש וההגשמה, שיש בו הרבה מן הירידה. "רב לך — הרבה מזה שמור לך, רב טוב הצפון לך", אמרו חז"ל. אל תבקש לך את שכר "העת ההוא", שאתה לא תשמח בה והיא לא תשמח בך; שראייתך למעלה מיכולת הגשמתה ושכרך למעלה מהשגתה, ועל כן אפשר והיא רואה בפרישתך ובפטיירתך עונש וגזירה — לך ולה; ולפיכך אל תקנא בתלמידך יהושע, אלא "חזקה ואמצהו" — שלא ירך לבו לומר: כשם שנענש רבי עליהם כך סופי ליענש עליהם" — כהערת חז"ל. הערה זו לא בכדי נאמרה, שהרי לכאורה מה ענין יהושע אצל מענה ה' ? ומה טיבו של החיזוק שיהושע צריך ? לא נגע משה בדבריו בפירוש ביחסו אל יהושע — אלא שמכלל הדברים אתה שומע ומאזין ללבטים אלו; בא המענה ופתח את לבו של משה והעמידו על בוריו. ביקש משה להיות סניף ליהושע תלמידו, ולפי דעתו כדי שיוכל לקיים את יעודו עד תומו; אמר לו המקום למשה: טבעו של דבר אתה מעלימו מעצמך ואינך רואהו כהווייתו בין מצדך בין מצד יהושע; אתה דורש משניכם דבר שהוא למעלה מן הטבע, שטבעתי ביצירי. אין התלמיד מורה הלכה בפני רבו ואין הרב משמש את התלמיד — כי אין ברכה ביחס זה לא לרב ולא לתלמיד. דבר זה עלול להביא לידי עמידה עקשת — נוקשה מצד הרב, ולסרבנות מצד התלמיד, כלומר: לידי שיתוק ההנהגה העליונה ופריעת מוסר העם. וכן אמרו: "רב לך" — שלא יאמרו: הרב כמה קשה והתלמיד כמה סרבן — מפציר" (ספרי); רמז לו הקב"ה למשה, שהתנהגותו עלולה לחזור ביחסו של יהושע אל משה רבו לשעבר, שהרי אם במשה שנפטר בכבוד מן העולם יראו את "הרב שנענש", קל וחומר במשה רבנו שיהא סניף ליהושע תלמידו; על כן עליו, על משה, להוציא את רעיון "עונש הרב" מלבו של יהושע ולנטוע בו את האמונה הנחמה השלימה עם הסמיכה הגמורה: "וצו את יהושע חזקה ואמצהו"; כלומר: עליו להניחו ברשות עצמו בלי כל פיקוח והשגחה, משום שדבר זה עלול להכניס בלבו

חולשת דעת ורפיון רוח, בראותו לנגד עיניו את דמות "הרב שנענש". כל לו של דבר: לפי פשוטו של מקרא משה מבקש ליכנס לארץ ישראל, ועל זה הוא מקבל נזיפה — והרי לכאורה מעשה מעציב ולא שבח למשה. ואעפ"כ תיאר זה ע"פ פשוטו לא נתקבל על לב חכמי האגודה, שראו בו אך צורה ולבוש לתוכן עמוק יותר, והוא המבצבץ מרמזי הלשון וסגנון הסיפור, והוא מתיישב יותר עם דמותו הרוחנית הנעלה של משה רבנו. לפי מדרש זה אין בקשת משה על הכניסה לארץ אלא פתח של ברירה שעליה התפלל משה; ועיקר תפילתו על הוודאות: הן או לאו; וזוהי תפילה מתוך דעת חנונה לדעת ולעשות את רצון אלקים כי רצון זה נתגלה עליו בחסדים חדשים שנתלבט במשמעותם. ולמה משה מלביש את התפילה על הוודאות בבקשה על הכניסה לארץ? משום שכאן ראה לפניו יעוד חדש המתיישב עם לשון החסדים החדשים שבאוהו, ועל כן פתח פה לפירוש זה והתפלל על המענה הנכון. והנה בא המענה וחציו נחמה, כאומר: יפה התפללת על הראייה, ויפה כיוונת לדעת עליונה, ואעפ"כ ביקשת יותר מדאי לעצמך: בראייתך ברכה לישראל ולנחלתו, בכניסתך — לאו. כי הגיעה העת שיהושע וישראל ילמדו לראות את הדברים בראיית עיניך, אך לפי מיטב יכולתם, שלא בפניך ושלא בהדרכתך, שיצאו מרשותך ויעמדו ברשות עצמם. נזיפה? לאו! והרי ניתן לו מבוקשו למשה: ודאות הפשר. כלום היו החסדים החדשים לשוא? לאו! הם היו קריאה למשה שיתפלל בהתחוננות הדעת, וכך היה מעשה. כי בהתחוננות זו זכה וסיים את יעודו בראיית הארץ; ובהתחוננות זו נסתיים גמר ההנחלה והסמיכה, שנצטווה משה להנחיל את ראיתו ליהושע ולהסמיכו בסמכות מוחלטת המאחדת את כל הרשויות, ועי"כ להעמיד להם לישראל מנהיג הראוי לעתו — "בעת ההוא". כי בהתחוננות בעת זו הוכשר משה בפועל להורות את יהושע בלב שלם, שאין הוא, משה, "נענש" על ישראל, אלא זוכה בגינם. — "רב טוב הצפון לך", ובלב שלם הוא מוסר את כל הסמכויות ביד תלמידו. כור מצרף אחרון היו החסדים האחרונים למשה, וסייעו בידו לסיים את כל יעודיו, ובכלל זה למצות את כל עומק ענותנותו, שכל עיקרה ביטול רצונו מפני רצון אלקים וביטול טובתו מפני טובת ישראל והצלחתו האמיתית.

(3) סיום. והנה לכאורה סוף מעשה וסוף עניין; ולא היא. יש עוד סיום קצר לפרשה זו, והוא כעין חיבור עם הפרשה שלאחריה: "ונשב בגיא מול בית פעור", ומיד לאחריה: "ועתה ישראל שמע אל החקים וגומ'". סיום תמוה; וספק סיום של פרשת התפילה ספק פתיחה של הפרשה הבאה, וכבר הרגישו חז"ל בתמיהה זו ואמרו: "מה עניין בית פעור לכאן? נצמתם לצי"א ואעפ"כ 'ועתה ישראל שמע אל החוקים' והכל מחול לך ואני לא זכיתי להימחל לי" (ספרי). ודברים אלו גופם תמוהים הם — הא כיצד? כלום היתה עינו של משה צרה, ח"ו, במחילת ישראל? והלא הרבה פעמים עמד בתפילה וביקש עליהם רחמים וסליחה? אלא נראה, שלפי דעת חז"ל משה חזר בסוף תיאור העניין ונותן טעם לעצם התיאור הזה: על שים מה ראה למסור את כל פרטי העניין הזה לדורו ולדורות? כלום לכבוד עצמו הוא מספר? לאו. אבל

אתה מוצא כאן בניין אב לעיקרים גדולים בעניין התפילה בכלל, שהיא שורש חשוב בעבודת ה'. תפילה זו שנאמרה כאן תפילתו האחרונה של משה רבנו היתה, ואם לא טעינו בפירושו תפילה חנונת-דעת על ישראל היתה, על הצלחתו האמיתית. וכאן עלינו לצרף את הבחינה השנית שהזכרנו בתחילת דברינו: מה מקומה של תפילה זו בבניין ספר משנה תורה בכלל? כבר הסביר ר' שמשון רפאל הירש ז"ל בביאורו לדברים א, ג—ה, שבמשנה תורה נערכו כלל המצוות, בין אלו שנאמרו במקומות אחרים בין אלו שנאמרו בספר הזה לראשונה— והכל מבחינת צורך השעה, כדי להבליט את סמיכותן הפנימית לשעה זו, שעת פטירת משה וכניסת ישראל לארץ נחלתו. והנה למשנה תורה זה הקדים משה "פתיחה" גדולה, הכוללת את י"א הפרקים הראשונים, וכוונתה לשנן ולקבוע בנפשות את עיקרי הדעות וחובות הלבבות של יראת ה' ואהבת ה' ודבקות בה'. לפיכך נכללו בגוף הפתיחה מספר מצוות, שהן ביטוי מובהק לחובות אלו ונוגעות בחינוך היחיד בגופו באשר הוא שם ליחסים מתוקנים בינו ובין קונו, כגון קריאת שמע, תפילין, לימוד תורה, וכדומה. וכבר הרגיש ר' שר"ה שבפתיחה זו מהווה סדר "דברים" חטיבה לעצמה, ועיקר הרעיון שבחטיבה זו הוא לשנן לעם ולנטוע בלבו את ההכרה הנובעת מן הנסיונות ההיסטוריים מה חשובה יראת ה' אמיתית לשם כיבוש ז' עממים וירושת הארץ, ושאינן לבטוח בטכסיסי מלחמה אלא בישועת ה' בלבד. זוהי הפתיחה ההיסטורית-מוסרית, שהיא החלק הראשון של הפתיחה הכללית; החלק השני שבה, שעיקר עניינו מצוות שביראת שמים, כולל סדר ואתחנן, סדר עקב ומקצת מסדר ראה (ג, כג—יא, לב). חטיבה זו נפתחת בתפילת משה, זו תפילתו האחרונה. אבל אינה היחידה בחטיבה זו, אלא הראשונה בשורת תפילות אחרות שהתפלל משה, והן: (א) על ישראל במעשה העגל (ט, יח); (ב) על אהרן באותו המעשה (שם כ); (ג) על ישראל במעשה המרגלים (שם כה ואילך); (ד) על ישראל במחלוקת קרח (י, יז). כל התפילות הללו נתקבלו פשוטו כמשמעו, ורק בתפילתו על עצמו לא היתה לכאורה הצלחתו שלימה. לפי שורת האירועים היתה האחרונה, ואעפ"כ משה מונה אותה ראשונה בשורת התפילות החשובות שהתפלל במשך ארבעים שנות שליחותו; בס"ה חמש תפילות, שכולן נתכנסו ונמנו כאן, בפרק השני של הפתיחה הגדולה, ולא בפרק הראשון, ההיסטורי. סימן שיש לראותן כיסוד מוסד בגוף בניינו ועניינו של פרק זה, שכל עיקרו התווית דרך בחינוך האדם היחיד ליראת שמים ולאהבת המקום, שהוא חינוך לתפילה נכונה ולעבודת ה' בלב טהור. במשך ארבעים שנות הנדודים במדבר הורה משה את העם את דרך התפילה ואת כוחה להעביר חטאים ולקנות את הסליחה, עד שמשנה נתפרסם בישראל ובגויים כאיש "שכוחו בפיו" — "ויאמר ה' סלחתי כדברך" (במדבר יד, כ; ור' שם כא, ז). הדרך השנית, שהורה את ישראל, היא אהבת התורה, הלימוד והמעשה. שתיהן, התפילה והתורה, דרכי דביקות בה' הן, דביקות בחיים האמיתיים. והנה לכאורה דרך התפילה היא הקלה שבשתיהן, שכן היא שווה לכל נפש, כי מי אינו יודע לדבר ולשפוך את לבו, לבקש צרכיו או לצעוק לישועה בעת צרה כשרוחו נכאה

עליו? מה שאין כן לימוד התורה. שיש עמו טרחה ויגיעה. ולא כל אדם זוכה לכך במידה שווה. לפיכך משבא משה לחזור ולשנן את דרכי הדביקות בה' פתח בתפילה, שהיא שווה לכל נפש, והוא הולך ומונה את עיקרי נסיונותיו האישיים שקנה בעניין זה במשך פעולת שליחותו בישראל, אבל הוא פותח בהוראה — אזהרה הנובעת מצד הכשל שבתפילתו האחרונה, כנגד קלות ראש טבעית שדרכם של בני האדם לנהוג בתפילה, שאינה צריכה, כביכול, טרחה יתירה, והיא אמצעי בדוק ומנוסה להשגת צרכים רוחניים או גשמיים. ולא היא. התפילה האמיתית כדרך דביקות הנפש בה' צריכה כוונה עמוקה וטהרת הלב, שלא כל אדם זוכה לה בכל שעה ובלי כל הכנה, ובשום פנים אינה נקנית לו לאדם אלא מתוך דעה חנונה וענוותנית בתכלית החנינה והעניויות. שיש בה משום התפשטות מכל פנייה ובקשת הנאה אישית שעם בטחון מוחלט בחסד אלקים וטובו ויכולתו בלבד; ואין חולק, שזוהי דרך לא קלה כלל; ושבעתיים היא קשה שעה שאדם בא להתפלל על עצמו, ועל כגון זה התפלל דוד ואמר: "לב טהור ברא לי, אלקים, ורוח נכון חדש בקרבי" (תהלים נא, יב); ואמר: "אמת חפצת בטוחות" (שם) כלומר: במסתרי הלב, המכוסים מעיני בשר, וגם מעיני המתפלל עצמו, שאין האדם יודע את צרכיו האמיתיים ואת דרך ישועת נפשו: "ה' חקרנתי ותדע, אתה ידעת שבתי וקומי בנתה לרעי מרחוק — כי אין מלה בלשוני. הן ה' ידעת כלה" (קלט, א—ד). לעולם אין בידי אדם לדעת את "הכוונות הזרות" האורכות במסתרי לבו ופוגמות את בור הלב, את הדעת החנונה באמת ואת הבטחון השלם, שהם הם יסודות התפילה הזכה הנרצית לפני ה': "שגיאות מי יבין מנסתרות נקני" (תהלים יט, יג). על כן מרובה סכנת התפילה כל אימת שהיא באה בצורת בקשה על צורך נפש או על צורך גוף, או בצורת הודייה על הטובה שקיבלו, כגון "ברכת המזון". וכבר העיר רבי שר"ה (שם), שלא לחינם נכללה מצווה זו בפתיחה זו, שכן מעתה כלל העם יוצא מתחת יד ההשגחה הישירה, היחידים פוסקים מלהיות "אוכלי מן" שצרכיהם מובטחים להם, וכל איש מתנחל ועובר ממשטר ההנהגה האלקית הנגלית אל הנסתרת, כל איש יושב "תחת גפנו ותחת תאנתו" וחי חיי יחיד בביתו, חוסה למראה עינים בצל המלך, או השופט, או המדינה ובטח בכוח ידיו. עתה הגיעה שעת חינוך היחיד, שעת הנסיון והמבחן "בהסתר", בחיי המעשה יום יום; והגיעה השעה שעל היחיד לחנך את עצמו בתפילה ובתורה: "השמר לך פן תשכח וגומ' פן תאכל ושבעת וגומ'" (דברים ח, יא ואילך). על כן משה פותח חטיבה זו שבפתיחה הכללית בפרשת התפילה, ודווקא תפילת יחיד על עצמו, שהיא רוב תפילת האדם ואיש המעשה מן השורה, ואפילו תפילת ירא ה' הישר האוכל מגיע כפיו, ולא דווקא של הרשע רם הלבב רודף הבצע והכבוד האומר "כחי ועוצם ידי עשה לי כל החיל הזה" (שם). והנה גם משה התפלל פעם אחת על עצמו, הנה דוגמה מן הנסיון לתפילה זכה וחנונה מסוג זה, כי מי לנו גדול ממשה בחן תפילה, ואעפ"כ — "לא זכיתי להימחל לי". לא כן התפילות האחרות שהתפלל, התפילות על אחרים, על יחידים או על כלל ישראל. ואם משה אבי הנבואה ואבי התפילה לא זכה — מי יזכה? לא

הרעומת היא כפי משה, ולא קנאה, אלא הוראה גדולה לדורות וכלל גדול בפרשת תפילה. כשם שיש "תורה לשמה", שהיא המעלה הגדולה בלימוד ודרך לדביקות באלקים, כך יש גם בתפילה — "תפילה לשמה", שאין למעלה הימנה בתפילה, והיא התפילה השלימה והחנונה. ושלוש מידות בתפילה זו: קשה להשיגה בבקשת צורכי עצמו; קל הימנה בבקשה על אחרים; וקל הימנה בתפילת הודייה מראש הנובעת מבטחון שלם, בחינת "ה' רועי לא אחסר... גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי" (תהלים כד), ובחינת "אין מלה בלשוני הן ה' ידעת כלה" (שם קלט). אבל קל יותר להגיע לידי "תורה לשמה" מאשר לידי "תפילה לשמה". על כן אומר משה: "ונשב בגיא ועתה ישראל שמע אל החוקים" — ונצמדתם לע"א ואעפ"כ ועתה ישראל וגומ' והכל מחול לך"; כלומר: לא אמרתי מה שאמרתי מעניין נסיוני בדרכי התפילה כדי להבהילכם ולהכניס יאוש בלבכם. בשתי דרכים אדם מחנך את עצמו לדביקות בה', בדרך התפילה ובדרך התורה; בשתייהן הוא קונה את הסליחה ואת ההצלחה האמיתית. הבה נתבונן תחילה בדרך התורה, שלכאורה היא הקשה שבשתייהן, אבל רק למראית עין בלבד, שכן אין נסיוני כ"בעל תפילה" מאשר דעה זו; ועל כל פנים אין לכם לבטוח בדרך התפילה, משום שהיא נראית שווה לכל נפש; אלא זכה אדם שתייהן קלות, לא זכה שתייהן קשות. השוואת נסיוני בדרכי התפילה לנסיונכם בדרכי התורה יש בה כדי ללמד, שאסור להקל ראש בדרך התפילה, כשם שאל לכם להיבהל מדרך התורה, כי "ואתם הדבקים בה' אלקיכם חיים כלכם היום" (ד, ד).